

Віталій В. Чередніченко*

ДЕРЖАВНЕ СТИМУЛЮВАННЯ РОЗВИТКУ МАЛОГО ПІДПРИЄМНИЦТВА ХЛІБОПЕКАРСЬКОГО СЕКТОРУ НАЦІОНАЛЬНОЇ ЕКОНОМІКИ У ПЕРІОД ВОЄННОГО ЧАСУ

У статті досліджено зарубіжний досвід та існуючі програми державного стимулювання малого підприємництва хлібопекарської галузі у період воєнного часу. Зазначено, що розроблені План відновлення України та Національна стратегія доходів 2030 суперечать одна одній у частині розвитку малого підприємництва. Досліджено програми державної підтримки, які застосовуються в нашій державі з метою підтримки малого бізнесу. Запропоновано низку заходів, що мають стимулювати розвиток малих підприємств хлібопекарської галузі у період воєнного часу.

Ключові слова: державна підтримка, стимулювання розвитку малого підприємництва, «План Маршалла», програми державної підтримки бізнесу, пріоритетні галузі економіки, хлібопекарська галузь.

Табл. 1. Літ. 15

DOI: 10.32752/1993-6788-2023-2-270-122-131

Vitalii Cherednichenko

STATE STIMULATION OF SMALL BUSINESS DEVELOPMENT IN THE BAKERY SECTOR OF THE NATIONAL ECONOMY DURING WARTIME

The article examines foreign experience and existing programs of state incentives for small businesses in the bakery industry during wartime. It is noted that the developed Recovery Plan of Ukraine and the National Revenue Strategy 2030 contradict each other in terms of small business development. The article examines the state support programs used in our country to support small businesses. A number of measures are proposed to stimulate the development of small enterprises in the bakery industry during wartime.

Keywords: government support, stimulation of small business development, «Marshall Plan», government business support programs, priority sectors of the economy, bakery industry.

Peer-reviewed, approved and placed: 05.12.2023.

Постановка проблеми. Розвиток малого підприємництва в хлібопекарській галузі у період воєнного часу має суттєве соціально-економічне значення. В умовах військових дій економіка країни стикається з численними викликами, такими як руйнування інфраструктури, погіршення інвестиційної привабливості, вивільнення працівників у зв'язку з їх виїздом закордон та у більш безпечні регіони, зменшення виробничих потужностей, обмеження ресурсів тощо. У таких умовах малий бізнес, зокрема хлібопекарська галузь, відіграє ключову роль у забезпеченні продовольчої безпеки та стабільності на місцевому рівні.

Під час війни консолідація влади та бізнесу особливо важлива. Уряду необхідно, щоб в країні стабільно працювала економіка і була фінансова основа для ведення війни, а підприємцям важливо отримати державну підтримку, яка стимулюватиме розвиток їх діяльності у такий складний період.

* Department of Economics and Low Classic Private University. Ukraine.

Розуміння цього взаємозв'язку між владою та бізнесом є важливим для успішної реалізації стратегії відновлення України.

За даними платформи «Дія.Бізнес» індекс активності бізнесу (Ukrainian Business Index (UBI)) зріс у серпні 2023р. до 38,23 (зі 100 можливих) [3]. Таке значення свідчить про те, що на ринку відбувається стагнація. UBI показує можливість бізнесу створювати нові робочі місця та збільшувати товарообіг.

У серпні 2023р. 16,2% мікропідприємств зупинили ведення бізнесу. 36,9% підприємств прогнозували зростання обсягів свого бізнесу у 2023р., 25,4% підприємств прогнозували отримання результатів на рівні 2022р., 29,8% підприємств прогнозували, що відбудеться падіння бізнесу, а 7,9% - зупинення бізнесу [3]. Ці показники вказують на те, якою важливою є підтримка бізнесу державою у період дії воєнного стану. Без державної фінансової та регулювальної підтримки малому бізнесу буде важко відновитися до показників довоєнного періоду.

Оскільки державна підтримка малого бізнесу відіграє вирішальну роль у складних умовах господарювання, які склались через повномасштабне вторгнення Росії в Україну, доцільним є дослідити більш детально цю проблему.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. До вивчення проблеми державної підтримки та стимулювання малого бізнесу у період воєнного стану у своїх працях звертались такі науковці, як М. Гуменюк, О. Шпикуляк, Д. Неміш, Д. Шеленко [2], Л. Карпенко, М. Їжа, М. Гороховський [8], Т. Ковтун [9], В. Лойко, Б. Александров [10], Т. Мельник [11] та багато інших.

Слід зазначити, що у науковій літературі дослідження підтримки державою малого бізнесу обмежуються переважно аналізом програм, що існують для стимулювання розвитку малого бізнесу. Дуже мало публікацій, що висвітлюють цю проблему відносно окремої галузі народного господарства, а не всіх галузей в цілому. Так, у статті [2] автори досліджують саме підтримку розвитку аграрного підприємництва в умовах воєнного стану. При цьому наголошується, що незважаючи на те, що державна підтримка аграрних підприємств регламентована низкою відповідних законодавчих актів, окремі з них не містять конкретних сум фінансової допомоги. За умови дефіциту державного та місцевих бюджетів це призводить до того, що агропідприємства не отримують достатньої реальної допомоги [2, с. 69]. Таким чином, автори статті [2] вказують на декларативний характер державної допомоги.

На думку Т. Мельник, є доцільним оцінювати державні програми підтримки малого бізнесу з точки зору їх ефективності [11, с. 4]. При цьому у своїй статті Т. Мельник обмежується аналізом існуючих програм державної підтримки малого бізнесу, не здійснюючи реальної оцінки ефективності цих програм. Автори статті [8] досліджують інструменти державної підтримки розвитку малого та середнього підприємництва. При цьому у дослідженні підкреслюється, що у період воєнного стану важлива не лише регулююча роль держави, але й формування владою умов для розвитку підприємництва [8, с. 69].

В. Лойко та Б. Александров досліджують державну підтримку малого та середнього бізнесу з позиції викликів, які стоять перед підприємствами, і програм, які мають вирішити існуючі проблеми бізнесу [10, с. 233]. Серед

головних проблем автори статті називають відсутність доступу до фінансування малих підприємств через те, що банки відмовлялися кредитувати підприємства, що знаходяться у зоні бойових дій [10, с. 231]. Частина підприємств змогла вирішити цю проблему за допомогою релокації за підтримки держави, а також отримуючи фінансування у вигляді грантів від міжнародних організацій.

Т. Ковтун у своїй статті досліджує не тільки, які є програми державної підтримки бізнесу, але й аналізує, наскільки доступними є ці програми для реципієнтів [9]. Серед проблем, з якими найчастіше стикаються власники малих підприємств при взаємодії з органами влади, Т. Ковтун називає такі: блокування податкових накладних; черги на митних пунктах; відмова у доступі до державних програм фінансування [9, с. 106]. Це дослідження є досить ґрунтовним з-поміж інших, які були розглянуті нами, оскільки містить не тільки опис самих програм державної підтримки, але й оцінювання цих програм з позиції доступності та впливу на малі аграрні підприємства.

Не дивлячись на значну кількість наукових праць, що висвітлюють проблему державної підтримки малого бізнесу, певні аспекти означеної проблеми лишаються недостатньо дослідженими. Зокрема бракує досліджень, які б досліджували закордонний досвід підтримки малого бізнесу у післявоєнний період, а також стосувалися вивчення державної підтримки та стимулювання розвитку підприємництва у хлібопекарській галузі, що робить визначену нами тему статті актуальною.

Мета дослідження. Метою статті є дослідження зарубіжного досвіду та існуючих програм державного стимулювання малого підприємництва хлібопекарської галузі у період воєнного часу. Поставлена мета зумовила необхідність вирішення таких завдань:

- визначення можливості застосування світового досвіду для відновлення економіки України;
- дослідження існуючих в нашій державі стратегій та програм розвитку малого бізнесу;
- формулювання пропозицій щодо державного стимулювання розвитку малих хлібопекарських підприємств.

Основні результати дослідження. Оскільки в Україні немає досвіду післявоєнного відновлення економіки та розвитку малого підприємництва в умовах війни, суттєву цінність становить дослідження такого досвіду інших країн світу. Після Другої світової війни Україна знаходилась у складі СРСР з її плановою економікою, тому малих підприємців у нашій країні не існувало і досвід відновлення СРСР після війни не дає нам уявлення про повоєнний розвиток ринкової економіки.

Натомість досвід післявоєнного розвитку Західної Німеччини, Італії, Японії, Південної Кореї та Ізраїлю є цікавим і корисним для дослідження. Ключову роль у відновленні зазначених країн зіграв «План Маршалла», який був розроблений США для 16-ти країн Європи, що постраждали під час Другої світової війни [5]. Отже, розглянемо основні заходи, що були застосовані у повоєнний період у деяких країнах Європи з метою виведення економіки з кризи, та їх результати (табл. 1).

Таблиця 1. Заходи, що були застосовані у повоєнний період у деяких країнах Європи з метою виведення економіки з кризи, та їх результати, складено автором на основі [5]

Назва країни	Заходи	Результати
Західна Німеччина	Скасування державного контролю за цінами, регуляторних обмежень для бізнесу, ліквідація держмонополій. Стимулювання конкуренції, інвестицій, запуск механізмів приватизації. Проведення фінансової реформи. Введення валютних обмежень. Спрямування основних видатків держбюджету на розвиток бізнесу. Зниження податкової ставки для бізнесу. Введення диференційованих податкових ставок.	У 1962 році відбулось зростання промислового виробництва втричі. Країна зайняла 2-ге місце за обсягом золотовалютного резерву та 3-тє місце за обсягом промислового виробництва. Середньорічний приріст ВВП у 1950-1966 рр. був приблизно 9,2%.
Італія	Використання системи пріоритетів, яка надавала преференції монополістам в отриманні сировини, кредитів тощо. Аграрна реформа.	У 1953-1962 рр. обсяг промислового виробництва збільшився втричі. Низький рівень зарплат, корупція, диспропорція в розвитку окремих регіонів.
Японія	Отримання значної допомоги від США (понад 3 млрд дол.). Ліквідація промислових картелів. Зменшення корпоративних податків при одночасному збільшенні оподаткування громадян. Проведення аграрної та бюджетної реформи. Обмеження імпорту авто. Застосування елементів планової економіки у поєднанні з національними традиціями. Держпідтримка пріоритетних галузей економіки.	У 1956 р. ВВП на душу населення став більшим за довоєнний рівень. У 1969 р. країна посіла 2-ге місце у світі за розміром ВВП і промислового виробництва.
Південна Корея	Отримання великої допомоги від США (понад 12,6 млрд дол.), яка була частково спрямована на відновлення інфраструктури, а інша частина грошей розкрадена політичною елітою. Проведення політики імпортозаміщення. Скорочення допомоги від США у 1960р., перехід до експортоорієнтованої політики. Введення податкових канікул, спрощення інвестиційного процесу.	До 1960р. відбувалась стагнація економіки. У 60-х – 80х рр. XX ст. спостерігалось стабільне зростання економіки в середньому на 8%.
Ізраїль	Отримання кредитів та грантів від США, репарацій від Західної Німеччини. Випуск держоблігацій. Запровадження Нової економічної політики.	У 1954-1964 рр. зростання ВВП становило 10%, безробіття майже не було, споживання на душу населення зросло у 2 рази.

З даних табл. 1 бачимо, яку важливу роль відігравав «План Маршалла» у післявоєнному відновленні країн-реципієнтів. Зазначені вище країни

формували свої внутрішні програми підтримки малого бізнесу виходячи з положень «Плану Маршалла». Але слід зауважити, що ключовою відмінністю є те, що у більшості з наведених країн, крім Ізраїлю, воєнні дії вже припинились на момент початку впровадження плану відновлення. Україна ж намагається реалізувати План відновлення в період ведення активних воєнних дій.

На думку експертів Національного інституту стратегічних досліджень, «План Маршалла» не можна ототожнювати з існуючим проектом нашого уряду – Планом відновлення України. При цьому експерти наголошують, що «План Маршалла» є необхідним для України як інструмент політико-економічної модернізації країни [4]. Такий план має бути розроблений Україною спільно з Європейським Союзом, але останньому має відводитися роль ініціатора та менеджера цього проекту. А вже на підставі такого плану доцільно було б розробляти План відновлення України.

Розроблений урядом проект Плану відновлення України передбачає, що внаслідок його реалізації протягом 10 років наша країна досягне таких результатів:

- буде втілено в життя 850 проектів, для фінансування яких буде виділено понад 750 млрд дол.(2/3 від цієї суми допомога іноземних партнерів);
- щорічний приріст реального ВВП складе понад 7%;
- через 10 років Україна потрапить у TOP-25 країн за індексом економічної складності та індексом людського капіталу [13].

Проект Плану відновлення України передбачає підтримку малого підприємництва, зокрема й підприємств хлібопекарської галузі, шляхом реалізації наступних заходів [14]:

- впровадження державних грантів, кредитних гарантій та кредитів з низькими відсотковими ставками під час дії воєнного стану;
- реорганізація Бюро економічної безпеки України, Державної податкової служби та Державної митної служби з проведенням прозорих конкурсів на керівні посади та атестацією всього персоналу;
- ведення системи страхування воєнних ризиків для інвестиційних проектів у пріоритетних галузях;
- відміна зайвих регуляторних норм, цифровізація та спрощення процедур для полегшення ведення бізнесу;
- впровадження змін, що впливають на діяльність підприємств, лише після тривалих консультацій з підприємцями;
- встановлення чітких критеріїв для визначення трудових відносин між працівниками та роботодавцями та забезпечення однакового застосування цієї норми до відносин, які дійсно є трудовими, а не цивільно-правовими;
- спрощення діяльності самозайнятих осіб, автоматизація обліку для них та сприятливий податковий режим;
- введення електронних рахунків та скасування обов'язковості актів виконаних робіт;
- застосування соціально справедливого механізму бронювання працівників, що забезпечить передбачуваність роботи малих підприємств;
- введення інструментів для отримання зворотного зв'язку від бізнес-спільнот, регіональних зацікавлених сторін, бізнес-об'єднань та кластерів;

- щорічне дослідження бюрократичного навантаження на мале підприємництво;
- забезпечення переходу вітчизняного бізнесу з російського програмного забезпечення на українське.

Отже, можна стверджувати, що проект Плану відновлення України має чіткі цілі та способи їх досягнення. Проте О. Гетман стверджує, що незважаючи на те, що цей документ містить багато важливих задач, які б мали вирішити наявні проблеми українського малого бізнесу, він незатверджений Кабміном. При цьому останній затвердив Національну стратегію доходів 2030, яка суперечить Плану відновлення і містить велику кількість негативних для малого бізнесу нововведень [1].

У Національній стратегії доходів 2030 передбачені такі заходи, що стосуються податкового регулювання діяльності малих підприємств [12]:

- планується заборонити використання спрощеної системи оподаткування для юридичних осіб та об'єднати третю групу з другою. Для юросіб-платників третьої групи поступово збільшуватимуть ставку податку до 18%. У перспективі заборонять користуватися цією системою;
- передбачається підвищення ставок спрощеної системи для фізичних осіб-підприємців. Для ФОПів другої і третьої груп запровадять диференційовані за видами діяльності ставки, які складатимуть 3% – 17% від доходу;
- буде зменшено кількість видів діяльності для першої групи та замість фіксованої суми підприємці сплачуватимуть відсоток від доходу;
- збільшиться ставка податку для четвертої групи та розшириться база оподаткування;
- усі «спрощенці» повинні будуть використовувати РРО та вести облік походження товарів;
- передбачається реформування системи податкових пільг та знижок. Відшкодування сплаченого податку пропонують реалізовувати як витрати на поліпшення житлових умов, власну справу, лікування, освіту;
- застосовуватимуться європейські правила оподаткування податком на прибуток підприємств, зокрема щодо роялті;
- буде гармонізовано законодавство про ПДВ з директивами ЄС, зокрема у частині мінімізації пільг, гармонізації ставок та адміністрування податку;
- планується підвищення акцизів на пальне, алкоголь, тютюнові вироби до мінімального рівня ставок, що діють в ЄС;
- передбачається підвищення ставок екологічного податку на викиди вуглецю після завершення війни.

На щастя, ухвалення Національної стратегії доходів 2030 не означає, що в Україні у 2024 р. почнуть підвищуватися податки для малого бізнесу. Для реалізації Стратегії ще необхідно прийняти відповідні закони. Цілком імовірно, що відповідні закони будуть прийняті, оскільки фінансова підтримка від партнерів надходить у розмірах менших, ніж очікував уряд України. При цьому військові дії затягуються на більш довгий період, ніж це передбачалось у Плані відновлення України. Зростання державних видатків і боргів спонукає уряд вдаватися до непопулярних заходів, щоб запобігти дефолту.

Що стосується малих підприємств хлібопекарської галузі, то державна фінансова підтримка здійснюється через такі програми, як грантова програма «Власна справа» та державна програма «Доступні кредити 5-7-9%» [6]. За програмою «Власна справа» гранти надаються на відкриття власної справи або розвиток вже існуючого бізнесу. Програма «Доступні кредити 5-7-9%» передбачає отримання кредитів на різні цілі, а для релокованих підприємств надано можливість пролонгації таких позик. При цьому слід зазначити, що в умовах дефіциту місцевих бюджетів, з яких виділяються кошти на реалізацію програми «Власна справа», отримати грант на відкриття власної справи не завжди можливо.

Щодо релокації хлібопекарських підприємств, то незважаючи на те, що держава надає підтримку для переміщення в більш безпечні регіони, але специфіка виробництва хліба вимагає певних стандартів щодо приміщення і обладнання, що робить релокацію складною, а іноді й неможливою. Також зміна локації для хлібопекарського підприємства створить додаткові логістичні витрати.

У сфері податкового адміністрування державна підтримка малих підприємств, у тому числі й підприємств хлібопекарської галузі, полягає у скасуванні відповідальності за помилково вказані бюджетні рахунки отримувача, наданні можливості взаємодії платника з контролюючими органами через відеозв'язок, зменшенні строків відшкодування ПДВ, відміні обмеження для платників мінімального податкового зобов'язання щодо терміну звернення про проведення звірки даних [15]. При цьому у 2023 р. було скасовано мораторій на податкові перевірки.

Державою продовжується надання інформаційної підтримки підприємцям через реалізацію проекту «Дія.Бізнес». На платформі підприємці можуть отримати консультаційні послуги щодо ведення бізнесу та інформацію щодо існуючих грантів на відкриття власної справи або її розвиток [7]. Ця платформа відіграє важливе значення для починаючих підприємців.

Зважаючи на світовий досвід післявоєнного стимулювання розвитку малого бізнесу у провідних країнах світу, враховуючи реальний стан вітчизняної економіки, наявні стратегії та програми підтримки малого бізнесу, пропонуємо наступні заходи щодо підтримки малих підприємств хлібопекарської галузі:

- розробка Національного плану відновлення України має здійснюватися узгоджено з програмами країн-партнерів і виконання цього Плану повинно реалізовуватись під керівництвом Європейського Союзу;
- визначення хлібопекарської галузі як однієї з пріоритетних, яка забезпечує продовольчу безпеку країни;
- надання відстрочки сплати податків та зборів, а також можливість розстрочки податкових платежів;
- забезпечення достатнього фінансування у вигляді державних грантів та пільгових позик для підприємств, які тільки починають свою діяльність або постраждали від військових дій;
- забезпечення сприятливого інвестиційного клімату з метою залучення іноземних інвесторів для фінансування діяльності хлібопекарських підприємств;

- створення державного резерву сировини (борошна, дріжджів тощо) та забезпечення доступу до нього для малих хлібопекарень;
- запровадження державних закупівель сировини за пільговими цінами;
- субсидування вартості енергоносіїв (електроенергії, газу) для малих хлібопекарських підприємств;
- забезпечення організації державних та муніципальних замовлень на продукцію малих хлібопекарень для забезпечення потреб населення;
- надання допомоги в налагодженні логістики та збуту продукції в умовах порушених транспортних ланцюгів.

Висновки. У статті визначено можливості застосування світового досвіду для відновлення економіки України. Встановлено, що «План Маршаллу» є необхідним для України у сучасних умовах, але з ним не можна ототожнювати існуючий проєкт Плану відновлення України. Зазначений проєкт має чіткі цілі та способи їх досягнення, але він незатверджений Кабміном, на відміну від Національної стратегії доходів 2030, яка суперечить Плану відновлення України. Визначено, що державна фінансова підтримка здійснюється через такі програми, як грантова програма «Власна справа» та державна програма «Доступні кредити 5-7-9%». Застосовується певний перелік пільг для малих підприємств у податковому адмініструванні. Автором сформульовано пропозиції щодо державного стимулювання розвитку малих хлібопекарських підприємств.

1. Гетман О. Чому уряд розробив дві протилежні стратегії розвитку малого та середнього бізнесу. Liga.net : веб-сайт. URL: <https://www.liga.net/ua/all/opinion/chomu-uriad-rozrobyv-dvi-protylezhni-stratehii-rozvytku-maloho-ta-serednoho-biznesu>

2. Гуменюк М.М., Шпикуляк О.Г., Неміш Д.В., Шеленко Д.І. Інституціоналізація державної підтримки розвитку малого аграрного підприємництва в умовах воєнного стану: регіональний аспект. Вісник аграрної науки. 2023. № 11 (848). С. 67-76.

3. Стан та потреби бізнесу в умовах війни: результати опитування в серпні. Інформаційний портал Дія.Бізнес. URL: <https://business.diia.gov.ua/cases/novini/stan-ta-potrebi-biznesu-v-umovah-vijni-rezultati-opituvannya-v-serpni>

4. Жаліло Я. «План Маршалла» для України: хибні історичні аналогії та реальні потреби України. Офіційний сайт Національного інституту стратегічних досліджень. URL: <https://niss.gov.ua/news/komentari-ekspertiv/plan-marshalla-dlya-ukrayiny-khybni-istorychni-analohiyi-ta-realni-potreby>

5. Железняк Я. 5 історій економічного успіху після війни: світовий досвід для України. LB.ua: веб-сайт. URL: https://lb.ua/economics/2022/04/13/513199_5_istoriy_konomichnogo_ustpihu_pislya.html

6. Інструменти підтримки бізнесу в період воєнного стану в Україні. Жовтень 2023 року. Офіційний сайт Національного інституту стратегічних досліджень. URL: <https://niss.gov.ua/news/komentari-ekspertiv/instrumenty-pidtrymky-biznesu-v-period-voyennoho-stanu-v-ukrayini-zhovten>

7. Інформаційний портал Дія.Бізнес. URL: <https://business.diia.gov.ua/>

8. Карпенко Л.М., Їжа М.М., Гороховський М.В. Інструменти державної підтримки розвитку малого та середнього бізнесу в Україні в умовах воєнного стану. Публічне управління і адміністрування в Україні. 2023. Вип. 33. С. 67-73.

9. Ковтун Т.Ю. Державна фінансова підтримка для стійкості та відновлення бізнесу у воєнний час. Вчені записки ТНУ імені В.І. Вернадського. Серія: Публічне управління та адміністрування. 2022. № 6. Т. 33 (72). С. 102-111.

10. Лойко В.В., Александров Б.В. Підтримка та розвиток малого та середнього бізнесу в Україні в умовах війни. European scientific journal of Economic and Financial innovation. 2023. № 1 (11). С. 228-237.

11. Мельник Т.Ю. Державна підтримка та стимулювання розвитку бізнесу в Україні під час дії воєнного стану. Економіка, управління та адміністрування. 2022. № 2 (100). URL: <https://eztuir.ztu.edu.ua/bitstream/handle/123456789/8024/1%20d0%9cd0%b5d0%bb%dl%8cd0%bd%db8%db%ba.pdf?sequence=1&isAllowed=y>
12. Національна стратегія доходів 2030. Офіційний сайт Міністерства фінансів України. URL: https://mof.gov.ua/storage/files/National%20Revenue%20Strategy_2030_.pdf
13. Офіційний сайт Плану відновлення України. URL: <https://recovery.gov.ua/>
14. Проєкт Плану відновлення України. URL: https://cdn.prod.website-files.com/625d81ec8313622a52e2f031/62c19ac16c921fc712205f03_NRC%20Ukraine%27s%20Recovery%20Plan%20blueprint_UKR.pdf
15. Про внесення змін до Податкового кодексу України та інших законів України щодо особливостей податкового адміністрування податків, зборів та єдиного внеску під час дії воєнного, надзвичайного стану: Закон України від 12.05.2022р. № 2260-IX. Офіційний сайт Верховної Ради України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2260-20#n5>

-
1. Hetman O.(2023). Chomu uriad rozrobiv dvi protylezhni stratehii rozvytku maloho ta serednoho biznesu [Why the government has developed two opposing strategies for the development of small and medium-sized businesses]. Liga.net: web-site. Available at: <https://www.liga.net/ua/all/opinion/chomu-uriad-rozrobiv-dvi-protylezhni-stratehii-rozvytku-maloho-ta-serednoho-biznesu>
 2. Humeniuk M.M., Shpykuliak O.H., Nemish D.V., Shelenko D.I. (2023). Instytutstionalizatsiia derzhavnoi pidtrymky rozvytku maloho ahrarnoho pidpriemnytstva v umovakh voiennoho stanu: rehionalnyi aspekt [Institutionalization of State Support for the Development of Small Agricultural Entrepreneurship under Martial Law: Regional Aspect]. Visnyk ahrarnoi nauky – Bulletin of Agrarian Science, vol. 11 (848), pp. 67-76.
 3. Stan ta potreby biznesu v umovakh viiny: rezultaty opytuvannia v serpni 2023 roku. Informatsiinyi portal Diia.Biznes [The state and needs of business in times of war: results of the survey in August 2023. Information portal Diia.Business.]. Available at: <https://business.diia.gov.ua/cases/novini/stan-ta-potreby-biznesu-v-umovah-vijni-rezultati-opytuvanna-v-serpni>
 4. Zhalilo Ya (2023). «Plan Marshalla» dlia Ukrainy: khybni istorychni analohii ta realni potreby Ukrainy [«Marshall Plan» for Ukraine: False Historical Analogies and Real Needs of Ukraine]. Ofitsiinyi sait Natsionalnoho instytutu stratehichnykh doslidzhen – Official website of the National Institute for Strategic Studies. Available at: <https://niss.gov.ua/news/komentari-ekspertiv/plan-marshalla-dlya-ukrayiny-khybni-istorychni-analohii-ta-realni-potreby>
 5. Zhelezniak Ya. (2022). 5 istorii ekonomichnoho uspihu pislia viiny: svitovy dosvid dlia Ukrainy [5 stories of economic success after the war: global experience for Ukraine]. Website LB.ua. Available at: https://lb.ua/economics/2022/04/13/513199_5_istoriy_ekonomichnogo_uspihu_pislya.html
 6. Instrumenty pidtrymky biznesu v period voiennoho stanu v Ukraini. Zhovten 2023 roku [Tools to support business during martial law in Ukraine. October 2023]. Ofitsiinyi sait Natsionalnoho instytutu stratehichnykh doslidzhen – Official website of the National Institute for Strategic Studies. Available at: <https://niss.gov.ua/news/komentari-ekspertiv/instrumenty-pidtrymky-biznesu-v-period-voyennoho-stanu-v-ukrayini-zhovten>
 7. Informatsiinyi portal Diia.Biznes [Information portal Diia.Biznes]. Available at: <https://business.diia.gov.ua/>
 8. Karpenko L.M., Yizha M.M., Horokhovskiy M.V. (2023). Instrumenty derzhavnoi pidtrymky rozvytku maloho ta serednoho biznesu v Ukraini v umovakh voiennoho stanu [Instruments of state support for the development of small and medium-sized businesses in Ukraine under martial law]. Publichne upravlinnia i administruvannia v Ukraini – Public management and administration in Ukraine, vol. 33, pp. 67-73.
 9. Kovtun T.Iu. (2022). Derzhavna finansova pidtrymka dlia stiikosti ta vidnovlennia biznesu u voiennyi chas [State financial support for business resilience and recovery in wartime]. Vcheni zapysky TNU imeni V.I. Vernadskoho. Seriia: Publichne upravlinnia ta administruvannia – Scientific Notes of Vernadsky National University. Series: Public management and administration, no. 6, vol. 33 (72), pp. 102-111.
 10. Loiko V.V., Aleksandrov B.V. (2023). Pidtrymka ta rozvytok maloho ta serednoho biznesu v Ukraini v umovakh viiny [Support and development of small and medium-sized businesses in Ukraine during the war]. European scientific journal of Economic and Financial innovation, no. 1 (11), pp. 228-237.

- ACTUAL PROBLEMS OF ECONOMICS, # 12. Tom 2 (270/2), 2023**